

ЄВРЕЙСЬКІ ЦВИНТАРІ В АРХІТЕКТУРНОМУ ЛАНДШАФТІ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ: ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ І СТАН ДОСЛІДЖЕНОСТІ

© Бойко Х.С., 2004

Досліджується проблема історичних поховань – давніх єврейських цвинтарів XVI–XIX ст. як об’єктів культурної спадщини західного регіону України.

Історичний ландшафт Галичини XVI–XIX ст. відомий різноманітністю етнічної та конфесійної приналежності своїх мешканців: українці, поляки, євреї, німці, росіяни, татари, вірмени та інші проживали століттями разом. Католики, православні, протестанти, юдеї та мусульмани приносили сюди свої культурні та мистецькі традиції і з плином часу переймали досвід своїх сусідів. Саме це взаємне переплетіння культур було в той час фундаментом специфічної атмосфери галицького міста. І це не випадково, оскільки мультикультурний простір вводить у вимір часу свої правила.

Одним із важливих і надзвичайно цікавих носіїв культури кожного народу є цвинтар. У багатьох країнах із давньою культурою відвідування місць поховань є не менш важливим звичаєм, ніж зустріч із своїми сучасниками. Адже цвинтарі є невід’ємною частиною життя та свідченням того, що колись відбувалось на теренах нашого краю, а одже – це музеї під відкритим небом. Вони нагадують про видатних людей та інформують про історичні події, звертають увагу відвідувачів на будівельні, культурні та мистецькі особливості різних епох; пов’язують минуле, сучасне та майбутнє; у них відображається менталітет, звичаї та традиції, а також, звичайно, віра людей. Тут зберігалися таємниці рідної культури. В історії міста цвинтар часто ставав межею автентичної культури.

Буде зайвим наводити історичні факти та цитувати джерела про чисельність єврейських громад, які у XVI–XIX ст. проживали у містах Галичини; сконцентруємо лише свою увагу на мистецькій спадщині, яку вони нам залишили і яка належить Україні та Європі загалом. Великим є інтерес молодшої генерації до цієї спадщини, а також до її дослідження та наукового опрацювання, оскільки особливості культури, звичаї, традиції, поховальні ритуали євреїв, організація цвинтаря є все ще маловідомими для загалу. Складні щодо розуміння гебрейські написи на стелах також є цьому причиною.

Цвинтарі у містах та містечках Галичини мали свої особливості. Вони відігравали суттєву роль в ідентифікації національного складу міста, визначали габарити єврейської дільниці. Як відомо, далеко не кожна єврейська громада мала право на утримання свого цвинтаря. Проблема його появи у місті залежала від волі власника міста і, як правило, до початку XVIII ст. у більшості міст України знаходила своє вирішення. Застосування методу першоджерел, в якому віддається перевага звертанню до оригіналів (архівних документів середини XIX ст. [1]), дозволило виявити та документально підтвердити місцезнаходження цвинтарів у тогочасній розпланувальній структурі таких міст та містечок Галичини як, наприклад: Львів [2], Броди [3], Коломия [4], Тернопіль [5], Старий Самбір [6], Фельштин [7], Нараїв [8], Янів [9], Белз [10], Берездівці [11], Микулинці [12], Озеряни [13], Городенка [14], Заложці [15], Жовква [16], Добромилі [17], Підкамінь [18], Нове Місто [19], Гримайлів [20], Новий Яричів [21], Язловець [22], Соколівка [23], Наварія [24] та інших [25].

Цвинтар розташовувався переважно на окраїні міста або на передмісті*, часто за деякою природною перешкодою – пагорбом чи річкою, як, наприклад, у Тернополі, Нараєві, Ст. Самборі, Янові, Берездівцях, Микулинцях, Гримайлові, Соколівці, Заложцях. Під місце для цвинтаря єврейська громада намагалася вибрати найкращу ділянку та дбала про її вигідне розташування відносно міста, самої дільниці та синагоги. В єврейських дільницях поблизу укріплених королівських міст, наприклад: Бліх у Самборі [26], Лан у Дрогобичі [27], Гнин у Городку [28] – єврейські цвинтарі знаходились або на межі дільниць, або безпосередньо на їх території. У деяких містах, таких як Броди, Великі Мости, Стара синагога та кладовище знаходились у безпосередній близькості один до одного. Площа цвинтарів була, як правило, невеликою, тому через певний час з'являлась необхідність закладення другого, а пізніше, із розвитком міста, і третього цвинтаря. Більшість містечок Західної України мали по два цвинтарі. Так, наприклад, у Дрогобичі “...померлих євреїв ховали на двох цвинтарях – на Лані та Новому” [29]. Порівняно близьке сусідство синагоги та цвинтаря характерно, наприклад, для Роздолу, Янова, Рудок. Більше того, на віддалених від єврейської дільниці та синагоги цвинтарях у деяких містах Галичини були свої цвинтарні синагоги. Загалом вулиця, що вела від синагоги до цвинтаря, у багатьох випадках формувала архітектурно-просторовий уклад самої дільниці. “У метафізичному плані, невидима нитка, яка пов’язувала синагогу та цвинтар, була віссю, на яку “нанизувались” общинні інституції єврейської дільниці. Ці два полюси, що символізували земне та вічне життя, відігравали роль своєрідних чистилищ. Якщо на кладовищі – це дім поховання, то біля синагоги – ритуальна лазня” [30].

Поховальний ритуал євреїв був чітко регламентований. Кожна громада мала своє поховальне братство Хевра Каддіша, куди входили найдостойніші члени громади і яке активно займалося організацією похорону [31] та залагодженням всіх формальностей, пов’язаних із цією сумною подією. Цвинтарі мали також свій внутрішній порядок та встановлені правила догляду** : вони були розбиті на дільниці. Як правило, поряд хоронили подружжя, сестру з братом, окремі сім’ї. Відомих вчених, видатних рабинів, діячів культури та важливих представників громади, членів похоронного братства намагалися хоронити по сусідству. Були випадки, коли цвинтарі рабинів або їхні поховання розташовувалися біля синагог, безпосередньо на території середмістя. Маленьких дітей, самовбивць, померлих породіль намагалися ховати на куті цвинтаря або безпосередньо під його мурами. Так було влаштовано жіночі, чоловічі та дитячі дільниці. Пізніше з’явилися окремі поля, виокремлені для поховань людей різного віку. Такий віковий розподіл відображав розвиток етносу, його успіхи та невдачі.

---

* Культурно-історичний розвиток цвинтарів пов’язаний із розвитком міста та еволюцією його просторової структури. В Австрійській монархії справи цвинтарів регулював декрет Йосифа II з 1783 року. Так, як правило, цвинтарі були раніше винесені з гігієнічних міркувань за межі міст. Проте міста з часом розвивались, росли і, як бачимо, значна кількість цвинтарів сьогодні знову належить містам.

** Існував ряд приписів, які регламентували правила поведінки та особливості догляду за могилами. Так, наприклад, на території цвинтаря було заборонено: їсти та пити, приводити тварин, переходити через цвинтар з метою скорочення дороги, використовувати його територію для інших цілей, ліквідувати старі могили для нових поховань (навіть з плином часу). Деякі з обов’язкових для виконання приписів, пов’язаних із місцем поховання, призводили до занедбання могил, а навіть і руйнування. Так, наприклад, не можна було рухати землю на цвинтарі, зривати траву чи рослини, які там росли. Таким чином, густа рослинність, хаші та старі дерева призводили з одного боку, до руйнування окремих могил, а з іншого — до спотворення просторової ситуації. Як результат, з плином часу це призводило до того, що камені глибоко вrostали в землю, перекошувались, падали і через деякий час опинялися вже під товстим шаром землі, а цвинтарі набували вигляду оточених мурами кам’яних лабіринтів, що справляло навіть у багатих громадах враження занедбаних та запущених.

Довший час дискусійним питанням у Європі було питання догляду за цвинтарями. Були та і зараз залишаються різні погляди на цю проблему. Традиційно прийнято, що цвинтар повинен сам про себе “піклуватись”, чи принаймні не повинен бути “інтенсивно доглянутим”, бо існує думка, що будь-які втручання в “життя” цвинтаря порушують спокій померлих. Так само надалі дискусійним є питання, чи відновлювати навмисно знищені стели, чи потрібно їх реставрувати та встановлювати на попереднє місце.

Важливим мистецьким елементом або знаковим текстом цвинтарів стали надмогильні плити. Надгробок встановлювали через рік після смерті. Як правило, він мав форму прямокутної, вертикальної кам'яної стели. Композицію надмогильної плити, як правило, творили три елементи: декор верхньої частини, обрамлена площина та епітафія. На деяких цвинтарях окрім стел на могилах встановлювали також горизонтальні кам'яні плити. Первісні стели виконувались також із дерева, їх встановлювали на могилах дуже бідних людей. На могилах хасидських цадиків [32] та рабинів будували невеликі будиночки (каплички) для захисту поховань. Така форма надгробку була специфічною для Східної Європи. Початково це були дерев'яні конструкції, які мали форму наметів чи дашків (ohele – гебр.), опертих на 4 стовпці. Пізніше вони набули форми простих будиночків чи капличок. В середині такого будиночка знаходився типовий надгробок (masewa – гебр.) або вмурована у стіну таблиця з епітафіями. Стели були орієнтовані найчастіше на схід. На кожній стелі була епітафія на івриті, створена в основному за загальноприйнятим принципом, в якій намагалися показати, якою була людина за життя, підкреслити її найкращі людські якості та увіковічнити пам'ять. “Епітафії на єврейських цвинтарях належать до найцікавіших та найбільш обіцяючих джерел для дослідження. Тому що це передусім тексти, в яких мова йде не лише про смерть – це найкоротший синтез людського життя, що вказує на те, що саме в житті людини було визнано за найважливіше. Тобто саме життя померлої особи є предметом інскрипцій. Згідно із духом мови та традицією цивілізації гебрійська інскрипція була біблійна, патетична і символістична. Вживання такої мови чи, краще, літературного стилю дуже утруднюють розшифрування інформації з епітафій, а також інформації, поданої у формі символів, а від XVI ст. – у формі декоративної різьби. Єдиними сталими елементами тут були: ім'я померлої особи, ім'я її батька та дата смерті. Вся інша інформація могла бути специфічно закодована в різб'ярському декорі пам'ятника” [33].

Рис. 1, 2. Надмогильні стели давнього єврейського цвинтаря у Глинянах (Львівська область). Фото із фондів Національного музею у Львові

Всі символи мали чітко визначене місце і розміщувалися у верхній частині надмогильної стели (див. рис. 1, 2). Символіка на стелах зводилась до знаків та зображень, які відображали традиційні уявлення євреїв про життя та смерть. Найбільш поширеними були: сувої Тори чи книга; семираменний ритуальний свічник як символ духовного світла та життя; руки, які благословляють; ковш та чаша – символи левітів; щит Давида; таблиці із скрижалями; зображення диких тварин (левів, ведмедів, оленів, вовків); екзотичних істот та птахів (ластівок, голубів, орлів, лелек, пеліканів – знаку клопітливої матері); плазунів та комах (змій, метеликів); величезна кількість різноманітних екзотичних рослинних орнаментів та квітів; зображення дерев та кущів, часто з плодами (дуба, виноградної лози, граната); різноманітні зображення корон – символу доброго імені; сонця – символу справедливості; піскового годинника – символу часу та минулого тощо. Часто

зображення на стелах вказувало на професію померлої персони, наприклад, лікаря, актора, вченого. Крім того, ім'я людини як персональний знак зображалося через образ відповідної тварини. Таке наповнення текстом “міста мертвих” відображало долучення до театральної дії світу померлих, де відбувається величезне двосвітове дійство.

У кінці XVIII ст. мистецтво різьби досягло своїх вершин: використовувались ідеальні пропорції, стели були розкішно декоровані, мали архітектурну пластику. Часто використовувались різні стильові напрями та їх поєднання (готика, бароко, ренесанс, сецесія, ампір) та численні елементи архітектури: арки, портали, аттики, карнизи, волоти, фронтони, капітелі, ордери та інші. Треба зазначити, що “давні східноєвропейські стели з України, Польщі та Румунії порівняно із західноєвропейськими^{***}, були особливо багато та вишукано декорованими, а мотиви, які можна зустріти на цих стелах, є значно багатшими” [34]. Це було мистецьке явище, в якому єврейські майстри досягли вершини досконалості. Нерідко постаті екзотичних тварин становили розважальну сторінку з дитячого життя. Найулюбленишим місцем розваг єврейських дітей були цвинтарі: тут вони зустрічалися з казковими істотами, тут формувався світогляд носіїв рідної культури. Світ дитинства розфарбовувався таким сумним для дорослих потойбічним світом – таким віковим парадоксом був єврейський цвинтар у містах Галичини.

Відома річ, що старі єврейські цвинтарі відійшли у вічність. Адже, якщо немає носіїв культури – немає й самих цвинтарів. Все ж єврейський цвинтар продовжує виконувати свою функцію, навіть якщо на ньому вже не відбуваються нові поховання. Адже ліквідація території цвинтаря та відсутність його зовнішніх атрибутів: надгробних плит, огороження, мацеб, омивальних будинків не означає зникнення цвинтаря, оскільки поховання залишилися під землею. Тому хибним у своїй основі видається твердження, що цвинтарі, які зараз “не використовуються” чи є “не діючими”, є “покинутими” чи “колишніми єврейськими цвинтарями”. Згідно із релігійними традиціями євреїв, перепоховання померлих чи перенесення цвинтарів є неможливим. Саме цією вимогою єврейські цвинтарі відрізняються від християнських, які повсякчас є “діючими” і відповідно наступні генерації дбають про своїх попередників. Єврейські цвинтарі не використовуються десятиліттями чи століттями – відповідно не доглядаються, а відтак нищать і перетворюються на дешевий будівельний матеріал.

У більшості єврейських цвинтарів як Східної [35], так і Західної [36] Європи протягом останніх 60-ти років склалася подібна доля: стели руйнували під час війни, їх розтягували та використовували як фундаменти для житлових будинків та сходів до них, як основу для доріг та тротуарів, часом їх перепродували різним ремісничим підприємствам, які переробляли їх на щепень. Відомою є трагічна доля багатьох стел в мирний час, які безпосередньо на території цвинтаря подрібнювалися для різних потреб місцевих жителів. Вивітрюванням винищено перед усім стели із вапняку, багато з них вже “нечитабельні”. Сьогодні є цвинтарі, територія яких була просто розорана, де взагалі немає жодної стели чи каменя. На цих територіях часто будувались

---

^{***} Як відомо, найдавніші збережені сьогодні стели у Європі походять з XI ст. (наприклад, у Вормсі та Франкфурті-на-Майні). Вони не декоровані, дуже прості і містять лише напис із відомостями про померлу персону. Поява простих декорованих стел зустрічається тут вперше у XVI, а у XVII ст. ця тенденція стає звичною. У період бароко стели починають декорувати архітектурними елементами. Наприклад, у Болонії у XVI ст. з'являються високі, монументальні камені з ренесансним декором; в Празі у XVII ст. поширилась особлива форма стел: тумба з будинкоподібною надбудовою, двосхилим дахом і високим вертикальним каменем. У XVII і XVIII ст. символіка на стелах досягає найбільшого розквіту, з'являються традиційні єврейські релігійні символи. Протягом XIX і до XX ст. простежується деяка відкритість щодо християнського світу. Написи стають двомовними (на івриті та на місцевій мові), змінюється форма стел, яка сприймається як тривимірний об'єм. На сучасних єврейських цвинтарях символіка зустрічається доволі рідко, а стели, встановлені після 1945 року, є, як правило, дуже скромними. Винятком є Італія, оскільки тут ашкеназькі стели поєднуються із сефарадистськими доповненнями могил. Особливо вражають цвинтарі в Пудерреку біля Амстердама, Гамбург-Альтона, Лідо у Венеції, де розвинулась особлива ашкеназька культура цвинтарів. Уже з XVII ст. тут використовували монументальні надмогильні надбудови та горизонтальні плити. З цього ж часу написи тут були вже двомовними (іспанські чи португальські та на івриті), а символіка на стелах із сценами на біблійну тематику виконувалась у білому мармурі.

житлові будинки, прокладались нові шосе, влаштовувались торговельні майданчики чи стадіони, пасовиська тощо. Тут мова навіть не йде про пам'ятний камінь чи якийсь символ, який би нагадував чи інформував людей про те, що тут був цвинтар і що під землею є поховання. Є, звичайно, міста та села західного регіону України, де цвинтарі XVI –XIX ст. здебільшого збереглися і де ще можна відчитати написи на стелах і побачити їх символіку, як, наприклад: Белз, Броди, Буськ, Борислав, Доброміль, Дрогобич, Жовква, Жидачів, Комарно, Миколаїв, Нові Стрілища, Новий Яричів, Немирів, Олесько, Перемишляни, Рава Руська, Самбір, Старий Самбір, Східниця, Сасів, Яворів, Тернопіль, Бережани, Озеряни, Королівка, Скала-Подільська, Мельниця-Подільська, Товсте, Ланівці, Підволочиськ, Микулинці, Шумське, Збараж, Кременець, Підгайці, Чортків та інших (див. рис. 3, 4).

Фото 3. Давній єврейський цвинтар у Роздолі (Львівська область). Фото автора, 2000 р.

Фото 4. Давній єврейський цвинтар у Бродях (Львівська область). Стели двометрової висоти на цьому цвинтарі розташовані численними паралельними рядами дуже щільно одна біля одної, що справляє враження кам'яного лабіринту (за даними міжвоєнного монографіста єврейської громади міста Д. Вурма, найдавніші із збережених епітафій датовані 1625 роком). Фото автора, 2000 р.

Є багато аспектів цієї проблематики, які заслуговують на увагу дослідників****, але найбільш цікавими та практично не дослідженими з наукової та мистецької точок зору є такі, як: форма–орнамент–символ, прочитання–розшифрування–відтворення епітафій та виявлення їх регіональних особливостей. Мається на увазі: створення типології кам'яних надгробків, оскільки вони мали різні параметри, різну форму та пропорції; дослідження особливостей графіки та орнаменту, композиції, стилю різьби, стильових напрямків, різноманіття мотивів з метою їх подальшого наукового опрацювання та виявлення ступеня мистецької вартості. Необхідним тут також є проведення архівних досліджень. Але насамперед необхідно провести фотофіксацію стел, які мають найбільшу мистецьку цінність та віднайти найстаріші об'єкти, які є перед загрозою зникнення. Прочитування інскрипцій на івриті та їх переклад українською мовою дозволили б виявити та уточнити датування надгробків та дослідити еволюцію просторового розвитку цвинтарів. Важливим доповненням до

**** З 1995 р. в інтернеті презентує результати своїх досліджень американська комісія International Association of Jewish Genealogical Societies у рамках International Jewish Cemetery Project. <http://www.jewishgen.org/cemetery>; www.jewishgen.org/cemetery/e-europe/ukraine. Загалом домінують локальні культурно-історичні пошуки, які займаються частково документацією та презентацією цвинтаря як символу єврейської культури, проте ґрунтовні та систематизовані дослідження, особливо з мистецької точки зору ще не проведені; “Кладовища — як економічний фактор для маленьких та середніх підприємств”. — Українсько-німецький форум з метою налагодження міжнародних контактів для підприємств зі сфери проектування—реалізації—кустарництва. — Національний університет “Львівська політехніка”, 29.11—2.12.2001 р.; Українське товариство охорони пам'яток історії та культури на початку 90-х років розробило програму “Некрополі України”, якою передбачалось дослідження та збереження історичних кладовищ та окремих поховань.

проведення інвентаризацій, фотофіксацій було б виконання геодезично-топографічних зйомок територій цвинтарів з нанесенням всіх ще існуючих стел. Такі матеріали створили б комплектну документацію цвинтарів, які через природний, часовий чи людський фактор можуть перестати існувати взагалі.

Важливим є також гарантування збереження історичних пам'яток на цвинтарях, яке може бути забезпечене фаховим доглядом. Інвентаризація цих поховань, підтримка ландшафту кладовищ, догляд за окремими могилами – все це збереже культурну спадщину як окремого міста, так і всієї держави і буде свідчити про культурний рівень нашого суспільства. Необхідними є також проведення інтернаціональних, інтердисциплінарних досліджень з проблем охорони історичних цвинтарів [37], на яких можливий обмін практичним досвідом вирішення подібних проблем у різних країнах [38], де такі дослідження на державному рівні проводяться вже десятки років.

1. Автором зроблено добірку архівних документів ЦДІАУ у Львові, яка містить: кадастрові карти; журнали обліку та плани земельних ділянок; польові ескізи; картотеки та журнали землевласників; подвірні та зведені описи земельного майна, зведені переліки власників; 2. Дослідженням єврейського цвинтаря у Львові, а саме – прочитанням, розшифруванням та відтворенням епітафій займався Габрієль Сухистав. Увесь матеріал Сухистав опублікував у чотирьох зошитах протягом 1860–1869 рр. під назвою “Мацевет Кодеш” (“Святий надгробок”). Перу Майєра Балабана (1877–1942) належить дослідження старого цвинтаря у Львові та єврейської лікарні на вулиці Я. Ратнапорта. Цілість цієї проблеми охоплено у великій монографії “Zabytki historyczne Zydow w Polsce”. – Warszawa, 1929, яка повинна була привернути увагу громад до збереження національної спадщини після воєнного лихоліття 1914–1920 рр., а також у публікаціях: М. Bałaban “Zydzi lwowscy na przelomie XVI i XVII wieku”. – Lwow, 1906; J. Caro “Geschichte der Juden in Lemberg”. – Krakau, 1894. У 1910 р. у Львові виникло “Товариство прихильників єврейського мистецтва”, а у 1925 – “Товариство охорони єврейських пам'яток” (під головуванням проф. М. Аллерганда і рабина др. Леві Фройнда), члени якого зібрали фотоархів, уклали інвентарні описи єврейських кладовищ окремих міст Галичини: Львова, Янова, Жовкви, Кам'янки-Струмилової. Результати проведеної роботи були опубліковані окремими альбомами. Серед 11 альбомів присвячених Львову – унікальний збір фотографій надгробків старого єврейського цвинтаря // О. Шишка. Євреї Львова: історія та історики. – Газета “Галицька брама”. – Львів: Центр Європи, 1997. – № 10–11 (34–35). – “Євреї Львова”. – С. 2–3, 25, тут С...3.; 3. Ф. 186, оп. 6, спр. 89 (1844 рік) Кадастрова карта м. Бродів. – А. 2. – арк. 2; 4. Ф. 186, оп. 7, спр. 37 (1825 рік). Кадастрова карта м. Коломиї повіт Коломия. – А. 14, 15. – арк. 19.; 5. Ф. 186, оп. 13, спр. 203 (1829 рік) Кадастрова карта м. Тернополя повіт Тернопіль. – Секція XI.; 6. Ф. 186, оп. 1, спр. 5357 (1853 рік), Журнал обліку та плани земельних ділянок м-ка Старе Місто Самбірського округу. – А. 179, 186. – арк. 191; 7. Ф. 186, оп. 10, спр. 1103 (1853 рік) Кадастрова карта м-ка Фельштин, повіт Самбір. – А. 1. – арк. 1.; 8. Ф. 186, оп. 1, спр. 513 (1846 рік) Польові ескізи м. Нараїв Бережанського округу. – А. 52. – арк. 96.; 9. Ф. 186, оп. 8, спр. 1093 (1849 рік) Кадастрова карта м. Янів Львівського округу. – А. 7, 9. – арк. 10; 10. Ф. 186, оп. 1, спр. 810 (поч. 1854 р.) Кадастрова карта м. Белз. – А. 12. – арк. 17; 11. Ф. 186, оп. 1, спр. 33 (1846 рік) Журнал обліку і плани земельних ділянок села Берездівці Берездівського повіту Бережанського округу. – А. 206, 208. – арк. 232.; 12. Ф. 186, оп. 13, спр. 193 (1829 рік) Кадастрова карта м. Микулинці. – А. 9, 10, 12, 13. – Арк. 25; 13. Ф. 186, оп. 14, спр. 67 (1827 рік) Кадастрова карта м. Озеряни Борцівського округу. – А. 5, 7, 11, 12. – Арк. 15.; 14. Ф. 186, оп. 7, спр. 9 (серед. ХІХ ст.) Кадастрова карта м. Городенки. – А. 1. – арк. 1; 15. Ф. 186, оп. 6, спр. 380 (1830 рік) Кадастрова карта м. Заложці Золочівського округу. – А. 15, 16, 18. – Арк. 22; 16. Ф. 186, оп. 5, спр. 234 (1854 рік). Кадастрова карта м. Жовква. – А. 2. – Арк. 4; 17. Ф. 186, оп. 9, спр. 557 (1852 рік) Кадастрова карта м. Добромиль. – А. 3, 4. – арк. 6; 18. Ф. 186, оп. 6, спр. 911. (1844 рік). Кадастрова карта м. Підкамінь. – арк. 18; 19. Ф. 186, оп. 16, спр. 101 (1852 рік) Кадастрова карта м. Нове Місто. – А. 1а, 2. – арк. 3; 20. Ф. 186, оп. 12, спр. 40 (1828 рік) Кадастрова карта м. Гримайлів. – А. 6, 15. – арк. 30; 21. Ф. 186, оп. 8, спр. 1105 (1871 рік) Кадастрова карта м. Новий Яричів Львівського округу. – А. 2, 3. – арк. 11; 22. Ф. 186, оп. 14, спр.

111 (1827 рік) Кадастрова карта м. Язловець Чортківського повіту. – А.2, 4, 5. – арк. 10; 23. Ф. 186, оп. 6, спр. 1148 (1844 рік) Кадастрова карта м-ка Соколівка. – А.15; 24. Ф. 186, оп. 8, спр. 698 (1850 рік) Кадастрова карта м-ка Наварія. – А.2, 3. – арк. 6; 25. Бойко Х.С. Архітектурно-просторовий уклад єврейських діляниць у містах та містечках Галичини у кінці XVIII – на початку XX століть. – Дис. ... на здобуття вченого ступеня канд. арх.: 18.00.01/ Нац. ун-т “Львівська політехніка”. – Львів, 2000. – 265 с. – С. 26–32; 100–117; 224–231; 26. Ф. 186, оп. 10, спр. 1234 (1853 рік) Кадастрова карта м. Самбора повіт Самбір. – А. 10, 14. – арк. 17; 27. Ф. 186, оп. 1, спр. 4733 (1853 рік) Журнал обліку та плани земельних ділянок м. Дрогобича Самбірського округу. – А.650 – 653. – арк. 679; 28. Ф. 186, оп. 1, спр. 3196 (1849 рік), Журнал обліку і плани земельних ділянок м. Городка Львівського округу. – А. 40, 45. – арк. 76; 29. Пастух Р. 600-річні дрогобицькі українсько-єврейські стосунки // Матеріали конференції “Єврейська історія та культура в Україні”. – К.: Асоціація юдаїки України, 1994. – С. 111–113, тут С. 65; 30. Гельстон Й. Синагога – ядро пространственої структури єврейського містечка. – Рукопись. – 6 с. – С. 2–3; 31. Протягом 24 годин тіло померлого повинно було бути ритуально обмитим та захороненим. У випадку смерті у перший день свята – тіло могли хоронили лише не євреї. На другий день свята будь-яка робота була все ще заборонена, проте громада вже могла сама здійснювати похоронний ритуал. На похорон приходили майже всі члени громади, оскільки у євреїв вважалося важливим обов’язком супроводжувати на цвинтар померлого. Процесія обирала найдовшу дорогу до цвинтаря, щоб всі члени громади могли побачити, як товариство піклується про кожного із її членів // *Auf galizischen Judenfriedhöfen von Dr. Friederich Behn. – Sonderdruck aus “Ost und West“, Heft ¾. – Berlin: Druck von Pass & Garleb G.m.b.H, 1917; Lebenszeremonien und Feiertage: Tod und Witwenschaft. – S. 69–71 in: Museum Judenplatz (zum mittelalterlichen Judentum). – Hrsg. Von G. Milchram im Auftrag des Jüdischen Museums Wien. – 117 s.; 32. На єврейському цвинтарі в Жидачеві спочивають відомі рабини та цадики з родини Аїхенштайн // Й. Гельстон. Євреї Жидачева. – Газета “Галицька брама”. – Львів: Центр Європи, 1999. – № 3–4 (51–52). – “Жидачів”. – С. 19. Щороку напередодні єврейського Нового року Рош-га-Шана тисячі послідовників вчення хасидизму приїжджають до маленького українського містечка Умань, щоб поклонитися та помолитися на могилі цадика Нахмана (1772–1811). Хасиди вважають дуже важливим для себе відвідати це святе місце, щоб очистити душу до наступного Нового року. Заборону на відвідування єврейського цвинтаря було знято у 1987 р., і з цього часу чисельність паломників щороку збільшується // Російський історический ілюстрований журнал “Родина”. – Спецвыпуск 4-5/2002 “Євреї в Росії”. – С.3; 33 s. Grzybowski, Epitafia żydowskie w Polsce doby sarmatyzmu. Studium porównawcze. – S. 49–50, тут s. 50, 52 // *Zydzi w Malopolsce. Studia z dziejow osadnictwa i życia społecznego (pod. Red. F. Kirzka). – Przemyśl, 1991. – 364 s; 34. Hannelore Künzl, Jüdische Kunst: Grabkunst. – S. 171–181, тут S. 177–178 // *Handbuch zur Geschichte der Juden in Europa. B. 2: Kultur, Religion, Alltag. – Hrsg. Von E. –V. Kotowski, Julius H. Schoeps, H. Wallenborn. – Darmstadt: wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2001. – 507. – S. 35. Так, у Самборі в 70-х роках усі поховання – мармурові плити, склепи були зруйновані. Кілька тижднів поспіль працювали потужні бульдозери, зрівнюючи усе з землею... З часом уся ця місцевість перетворилась на величезний пустир. Колишнє кладовище перетворилось на пасовище // “У Самборі згадали про старе єврейське кладовище”. – Тиждневик “Високий замок”. – №№ 116–117, (1650–1651) від 26 тавня – 1 червня 2000 р. (автор – Роман Іванчук); Подібні приклади вандалізму зустрічаються і в інших країнах. Так, у С. Петербурзі (Росія) у 2002 р. на діючому єврейському кладовищі міста будівельники, які прокладають залізничні колії, викорчували та зруйнували десятки надгробків, а також вивезли частину потрочених стел як будівельне сміття. Важка техніка просувалась по території цвинтаря, згрібаючи кошиками могили. Загалом було знищено 40 могил, а з початку 2001 р. ще 12 // “На действующем єврейском кладбище Петербурга строители крушат могилы”. – Общенациональная газета “Известия”, 08.07.2002 г. (автор – Олена Роткевич); У Польщі подібна доля спіткала під час Другої світової війни більшість єврейських цвинтарів. Багато стел було викопано і використано для будівництва доріг та будинків. Так, в Ярославі дотепер деякі подвір’я вимощені єврейськими надгробками, у Вільні з них виконано сходи до місцевого Будинку культури. В таких містах, як Краків, Казімеж над Віслою,***

Островці з розбитих мацев чи їх фрагментів були виконані фундаменти під пам'ятники // Jan Schubert, *Cmentarze żydowskie w Przemyślu*. – *Czasopismo Techniczne*, 1994, Z. 1. – S. 63–88, тут s. 87; *Dozorca żydowskiego cmentarza*. Z Grigorijem Kanowiczem rozmawia Agata Tyczyńska. “Odra”, kwiecień 1990, nr. 4, s. 35; 36. В Римі (Італія) у 2002 р. на міському цвинтарі Кампо Верано, в його єврейській ділянці було зруйновано 50 могил, перекинуто та понищено стели // *Unabhängige Tageszeitung “Frankfurter Rundschau”*. – Sam., 20. Juli 2002. – Jahrgang 58. – Nr. 166–29. – S. 2 (автор – Сабіне Сеєгер). У 2001/2002 рр. було пошкоджено декілька могил на єврейських цвинтарях Потсдама та Берлін-Вайсензее у Берліні (Німеччина). Також на останньому пошкодження відбувалися: у 1971 р. – 80 могил, у 1992 р. – 55 могил // “*Der Jüdische Friedhof in Berlin-Weißensee. Ein Wegweiser durch seine Geschichte*”; 37. Узагальненням некрополознавчих студій, науковців та активістів Товариства охорони пам'яток історії та культури є перша колективна монографія “*Некрополі України*”. – Київ: УТОПІК, 1999 р. – 287 с. Вона присвячена опису історії некрополів Кисва, Харківщини, Одещини, Львівщини, Івано-Франківщини, Тернопільщини та Чернівецьщини. Окремо подана характеристика поховань представників різних національних меншин та віросповідань, що мешкали у названих місцевостях. Дану тему опрацьовують дослідники: Л. Проценко, В. Головань, А. Карнабід, І. Дивний, І. Сапожников, Б. Андрушків, Ю. Ходорковський та інші; 38. Так, наприклад, у Німеччині ще у 1952 р. спеціально створена Комісія у справах цвинтарів нарахувала 1700 єврейських цвинтарів на тодішній території країни. Станом на 2002 р. у ФРН є 2000 єврейських цвинтарів із 600.000 збережених стел. Протягом 30-ти років тут проводяться роботи із фотодокументації та розшифрування написів на стелах. Її проводять різні групи, інституції, окремі персони. Залучається також єврейська громадськість та наукові установи. Створено також Центральний архів з дослідження євреїв у Німеччині, який зводить та систематизує всю одержану інформацію. Станом на 1995 р. 1/5 всіх збережених стел була зафіксована та переключена. Нині всі цвинтарі є зафіксовані та коротко описані // Peter Honigmann, *Die Zentralisierung der Information über Projekte zur Dokumentation jüdischer Grabinschriften auf dem Gebiet der Bundesrepublik Deutschland*. – *Conference Internationale sur le Patrimoine Juif Européen*, Paris, 26–28. Jan. 1999. Найбільш відомими є наукові публікації німецьких авторів: А. Нахми, Г. Гайманна, Ю. Шоєнса, П. Гонігманна, Е.Г. Льовенталє, М. Брокє, А. Діаманта, Н. Бамбергера, Д. Бонді, Г. Геїнеманна та інших. Території цвинтарів належним чином доглядаються. Так, наприклад, більше 10-ти років найбільшим єврейським цвинтарем Європи Берлін–Вайсензее (площею 42 га та з 115.000 поховань) опікується єврейська громада міста, Товариство з охорони та збереження пам'яток Берліна. До цього залучається фінансова допомога землі та країни, приватні пожертви, використовується праця військових та найманих сезонних робітників, які проводять роботи із утримання стел в належному стані, догляд за алеями та доріжками та рослинністю. Фахівці проводять необхідні реставраційні роботи // Christa Ringkamp, *Jüdische Friedhof Weißensee*. – S. 71 // Berlin. *Denkmalschutz und Denkmalpflege: Gehrig Verlagsgesellschaft mbH*. – 2001. – 207 s. У Польщі у 1989 р. у межах літньої обмірної практики на 3 курсі з предмета “Історія польської архітектури” студентами архітектурного факультету Краківської політехніки було виконано 80 архітектурних інвентаризацій та проведено фотофіксацію 120 вибраних надгробків з кінця XVIII – початку XX ст. на єврейському цвинтарі в Перемишлі. Найбільш відомими є публікації польських авторів: А. Тицінські, М. Краєвської, С. Нецеї, Я. Шуберта, П. Пенцаковського, Л. Гондо, С. Гжибовського та інших.